

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н.КАРАЗІНА

ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ І ПСИХОТЕРАПІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему «Психологічні особливості прояву адиктивної поведінки у хлопчиків та дівчат на різних етапах підліткового віку»

Студента (ки) 4 курсу групи ПС-42 першого
(бакалаврського) рівня вищої освіти освітньо-
професійної програми «Психологія» за
спеціальністю 053 – ПСИХОЛОГІЯ
Секішової М. О.

Керівник: кандидат медичних наук, доцент
кафедри психологічного консультування і
психотерапії
Федосєєв В. А

Чотирьохрівнева шкала оцінювання ____
Кількість балів: _____

Члени комісії _____
(підпис) (прізвище та ініціали)
_____
(підпис) (прізвище та ініціали)
_____
(підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1.ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	6
1.1. Поняття та види адиктивної поведінки	6
1.2. Чинники формування адиктивної поведінки.....	9
1.3. Гендерні відмінності прояву адиктивної поведінки.....	13
Висновки до 1 розділу.....	15
РОЗДІЛ 2.ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ	17
2.1. Обґрунтування та організація емпіричного дослідження.....	17
2.2.1. Порівняльний аналіз прояву різного роду адикцій у підлітків чоловічої та жіночої статі.....	22
2.2.2. Кореляційний аналіз взаємозв'язку особистісних особливостей підлітків та прояву адиктивної поведінки.....	26
2.2.3. Кореляційний аналіз взаємозв'язку акцентуацій характеру підлітків та прояву адиктивної поведінки.....	30
Висновки до розділу 2.....	35
ВИСНОВКИ.....	36
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	38
АНОТАЦІЯ	41

ВСТУП

Адиктивна поведінка, безумовно, завжди була актуальною проблемою людської спільноти. Найбільш помітною та гострою є проблема адиктивної поведінки серед підлітків. У наш час, коли українці переживають постійний стрес через військові дії, підлітки не завжди можуть адекватно впоратися з таким досвідом. Це призводить до різних форм девіантної поведінки у молоді, а головним чином – до адикцій. Вони можуть виступати деструктивною стратегією подолання емоційних труднощів і завдавати серйозної шкоди психічному та фізичному благополуччю підлітка. Проблеми підлітків завжди були актуальними, але у сучасних умовах соціальної та політичної нестабільності, ці проблеми стали ще гострішими. Такі умови стають джерелом різноманітних психотравмуючих факторів, які можуть впливати на психічний стан підлітків та ставати детермінантою адиктивної поведінки.

За даними опитування, проведеного за підтримки ЮНІСЕФ у 2019 році, серед українських підлітків віком 14-17 років 85,7% вживали алкоголь принаймні один раз в житті і майже половина з них вживала алкоголь десять і більше разів [9]. Занепокоєння викликає і вживання підлітками тютюну: велика кількість дорослих курців стверджують, що спробували свою першу сигарету до 18 років. За результатами дослідження, половина опитаних мали досвід куріння тютюну, така сама ситуація спостерігалася і з досвідом вживання електронних сигарет. 8,7% підлітків мали досвід вживання марихуани протягом життя. Не менш важливою є проблема інтернет-залежності серед молоді — 44,7% підлітків проводять у соціальних мережах 4 і більше годин на добу у будні дні. Наведена статистика не є оптимістичною, вона засвідчує — адиктивна поведінка є розповсюдженим явищем серед підлітків, а в сучасних умовах ситуація розвивається, на жаль, не у кращій бік.

Вибір підліткового віку в даному дослідженні обумовлений тим, що саме цей віковий період є найбільш сенситивним для прояву різного роду адиктивної поведінки, яка набуває характеру усталених патернів. Підлітковий вік є періодом становлення особистості, засвоєння важливих соціально-емоційних навичок,

формування моральних уявлень та установок. Саме у цей час людина стає найбільш вразливою до будь-яких впливів, що можуть задати напрям її психічного розвитку.

Маючи серйозні, а іноді і незворотні наслідки на фізичне та психічне здоров'я людини, адиктивна поведінка викликає занепокоєння суспільства та постійно стає об'єктом уваги фахівців різних сфер. Але незважаючи на численні дослідження психологів, медиків, педагогів, соціологів та інших, питання, як ефективно запобігати адиктивній поведінці серед молоді, залишається відкритим. Запобігання адиктивної поведінки серед підлітків вимагає комплексного підходу. Це дослідження являє собою аналіз феномену адиктивної поведінки серед підлітків, наша мета — дійти до розуміння специфіки, детермінант та гендерних відмінностей її прояву.

Метою роботи є теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження прояву адиктивної поведінки хлопців та дівчат на різних етапах підліткового віку.

Об'єкт дослідження — адиктивна поведінка у підлітків.

Предмет дослідження — особливості прояву адиктивної поведінки у підлітків жіночої та чоловічої статі на різних етапах підліткового розвитку.

Для досягнення зазначеної мети було сформульовано наступні завдання:

1. Провести теоретичний аналіз феномену адиктивної поведінки у психологічній науці, особливостей її формування та прояву у підлітків.
2. Емпірично виявити та проаналізувати специфіку прояву адиктивної поведінки серед осіб підліткового віку.
3. Визначити гендерні відмінності схильності підлітків до різного роду адикцій.
4. Виявити особистісні особливості підлітків з різними видами адикцій.
5. Встановити взаємозв'язок між акцентуаціями характеру підлітків та схильністю до різних видів адиктивної поведінки.

Гіпотезою нашого дослідження виступало припущення про наявність статистично значущого зв'язку між характером прояву адиктивної поведінки й гендерними особливостями, наявними акцентуаціями характеру та особистісними особливостями підлітка, а саме:

-для підлітків чоловічої статі характерне переважання алкогольної та тютюнової адикцій; для підлітків жіночої статі — переважання надмірного захоплення навчанням, вживання їжі та використання Інтернету;

-прояв адиктивної поведінки має прямий зв'язок зі збудливістю, чутливістю, авантюризмом, ступенем групової залежності, ступенем внутрішньої напруги; та зворотній зв'язок зі ступенем самоконтролю, прийняття моральних норм, емоційної стійкості;

-прояв адиктивної поведінки має прямий зв'язок з гіпертимною, демонстративною, збудливою та цилотимічною акцентуацією.

Методи дослідження. Для реалізації визначених мети та завдань дослідження було застосовано комплекс теоретичних, емпіричних та математико-статистичних методів.

Емпіричні методи:

1) Система AUDIT-подібних тестів для комплексної оцінки адиктивного статусу індивіда та популяції: INTERNET-UDIT, FOOD-UDIT, TOBACCO-UDIT, WORKING (EDU)-UDIT, AUDIT-Test (І. В. Лінський, О. І. Мінко та ін.).

2) Опитувальник Леонгарда-Шмішека.

3) Тест Кеттела, 14PF/HSPQ.

Математико-статистичні методи:

1) Критерій Колмогорова-Смірнова

2) U-критерій Манна-Уїтні.

3) Кореляційний аналіз Спірмена.

Характеристика вибірки. В дослідженні взяли участь підлітки віком 13-17 років, учні 7-11 класів загальноосвітньої школи. Учасників дослідження було розподілено на дві групи за статевою ознакою: перша група нараховує 30 хлопців, друга – 30 дівчат.

Практична значущість даної роботи полягає у наданні науково-теоретичної бази для розробки ефективних заходів і програм з попередження та зменшення адиктивної поведінки серед підлітків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

При вивченні адиктивної поведінки ми одразу ж стикаємося з серйозною та надважливою задачею: знайти найбільш придатне визначення цього поняття та всебічно охарактеризувати його. Питання адиктивної поведінки плідно вивчалось багатьма дослідниками у галузях психології, соціології, педагогіки тощо. Загальні аспекти формування, прояву, попередження та лікування осіб із залежністю широко висвітлені у сучасній науковій літературі, зокрема у працях Дж. Браун, Х. Мілкман, Н. Максимової, Г. Золотової, С. Толстоухової, Н. Пихтіної та ін.. У цьому розділі ми розглянемо, що являє собою адиктивна поведінка, як розглядають термін «адикція» у психології та які існують підходи до її розуміння. Проаналізуємо, які види адиктивної поведінки виокремлюють українські та зарубіжні психологи. Визначимо специфіку адиктивної поведінки у підлітків та які гендерні відмінності її прояву описують у психологічній літературі.

1.1. Поняття та види адиктивної поведінки

Для характеристики поняття адиктивної поведінки, перш за все, необхідно розглянути сам термін «адикція». Адикція – це потяг, залежність людини від природних чи штучних речовин або від певного роду занять, яка проявляється у патологічному бажанні продовження їх вживання незважаючи на очевидні ознаки їх шкідливості для самої особи або її оточення [1]. Адикція характеризується тенденцією до збільшення доз, порушенням мотивації, спонукуванням до контрпродуктивної діяльності, постійним зростанням напруги протягом діяльності та короткотривалим зняттям напруги по завершенню цієї діяльності, виникненням симптомів абстиненції.

Адиктивна поведінка тісно пов'язана з поняттям девіантної поведінки — О. Змановська визначає її як непродуктивну, деструктивну; таку, що виходить за межі прийнятих у даному суспільстві норм та викликає несхвалення оточуючих [5]. Однією з форм девіантної поведінки і є адиктивна.

Сам термін «адиктивна поведінка» був введений у наукове середовище В. Міллером у 1984 році для визначення зловживання речовинами, які змінюють психічний стан, зокрема алкоголем, наркотиками та тютюном, що передують формуванню фізичної залежності [7]. Враховуючи те, що спектр об'єктів адикції з того часу до сьогодні значно розширився, феномен адиктивної поведінки розглядається дещо інакше.

Адиктивна поведінка (англ. addiction — схильність, звичка) зазвичай розуміється як прагнення особи відсторонитися від реальності задля стимулювання інтенсивних емоцій через штучну зміну свого психічного стану психоактивними речовинами або надмірною концентрацією на певних видах діяльності [1, 5, 6, 11, 18].

Під залежною поведінкою розуміють відхилення в поведінці за відсутності сформованої фізичної та психологічної залежності [5]. Адиктивна поведінка передуює адикції і являє собою поступовий процес формування і розвитку залежності. Залежна поведінка не завжди призводить до серйозних захворювань або передчасної смерті, але закономірно особа зазнає негативних змін особистості та соціальної дезадаптації [1, 3, 6].

Адиктивну поведінку умовно поділяють на нормальну залежність, об'єкти якої є природними, життєво необхідними, такі як сон, їжа, вода тощо, та патологічну залежність. Різниця між нормою і "прикордонною зоною" патології характеризується наступним набором критеріїв:

- невизнання існування проблеми;
- існування в нереальному світі;
- стагнація або навіть деградація особистісного розвитку;
- нівелювання базових цінностей;
- прагнення до контрпродуктивної діяльності;

- гедоністичний характер на ранніх стадіях залежності;
- розпад особистості на пізніх стадіях залежності.

Адикції класифікують за чисельними ознаками. В залежності масштабу виокремлюють масові та індивідуальні адикції; за суб'єктом – адикції окремих конкретних осіб, неформальних груп, офіційних структур, умовних соціальних груп; за наслідками залежності — негативні та позитивні; за тривалістю – одноразові та тривалі адикції; за типом порушених норм – алкогольна та наркотична залежності [5].

Найбільш поширеною класифікацією є розділення за об'єктом адикції — хімічні та нехімічні. Хімічна залежність передбачає зловживання психоактивними речовинами, такими як тютюн, алкоголь, токсичні та різного роду наркотичні речовини. Нехімічними (або за деякими авторами — поведінковими) називаються адикції, де об'єктом залежності стає поведінковий патерн. До них можна віднести сексуальні адикції, віртуальну залежність (комп'ютерну, ігрову, інтернет-залежність), харчову залежність, міжособистісну залежність та адиктивний фанатизм (релігія, субкультури, політика, секти тощо). Деякі дослідники виокремлюють третю групу інших надцінних психолічних захоплень: трудовоголізм, шопінг, спорт і т. п. [5].

Залежність формується на трьох рівнях, які особа проходить послідовно:

-Соціальна залежність — особа ще не почала вживання, але перебуває в середовищі тих, хто вживає. Вона приймає їх манеру поведінки, ставлення до об'єкту залежності і сама внутрішньо готова до вживання;

-психологічна залежність характеризується потягом до об'єкту залежності, психологічним дискомфортом і тривогою, яких можна позбавитись за допомогою повторного вживання;

-фізична залежність (виникає до психоактивних речовин) – речовина, що вживається, стає необхідною на постійній основі, будучи залученою до процесу підтримки нормального функціонування організму. Водночас маленької дози стає недостатньо, тож особі потрібне постійне її збільшення. Відмова від об'єкту адикції викликає синдром відміни [5].

Таким чином, бачимо, що у сучасній науці класифікують досить багато форм прояву адиктивної поведінки, що вказує на широку розповсюдженість та багатофакторність цього явища. У наступному підрозділі проаналізуємо чинники, які детермінують формування та розвиток адиктивної поведінки. Зокрема, розглянемо підлітковий вік як сенситивний період виникнення різного роду залежностей.

1.2. Чинники формування адиктивної поведінки

Безперечно, адиктивна поведінка підлітків — одна з найбільш актуальних і серйозних проблем, з якими сьогодні стикається суспільство. Тож, щоб вжити необхідних заходів для її запобігання, ми, перш за все, повинні поставити питання: чому саме підлітки вдаються до різного роду адикцій, що робить їх вразливими та стає спусковим гачком до формування адиктивної поведінки?

У психології адиктивну поведінку розглядають як багатофакторне явище. Детермінанти, що сприяють розвитку адиктивної поведінки, поділяють на індивідуально-біологічні, соціальні, та індивідуально-психологічні. [17].

Індивідуально-біологічні фактори включають психічні захворювання, затримку психічного розвитку, спадковість алкоголізму, СДУГ, соматичні захворювання, органічні ураження головного мозку.

Соціальні фактори визначаються несприятливими соціальними, економічними та політичними умовами існування суспільства. До соціальних чинників відносять економічне та соціальне неблагополуччя, протиріччя та неузгодженість у законодавстві, негармонійний стиль сімейного виховання, маргінальність сім'ї, асоціальне оточення, доступність та поширеність психоактивних речовин, шкільна дезадаптація, поширеність реклами алкогольних та тютюнових виробів [17]. Намагаючись пояснити причини адиктивної поведінки, важливо враховувати не тільки економічні та культурні умови життя, всередині яких формується особистість підлітка. На думку численних дослідників, адиктивну поведінку також супроводжують: соціальний статус, який не дозволяє підлітку відповідати вимогам

суспільства; невідповідність між вимогами суспільства та доступністю їх виконання; наявність кримінального кумира; соціальні ролі та авторитет; нестача соціального контролю тощо.

Серед соціальних чинників, що обумовлюють адиктивну поведінку неповнолітніх, зокрема зловживання алкоголем, І. Озерський акцентує увагу на низькому рівні освіти, звичаях найближчого оточення, а також особливостях виховання у родині [12]. Доступність алкоголю є ще одним чинником залучення підлітків до вживання: для підлітка, що природньо ідентифікує себе з оточуючими дорослими, споживання алкоголю стає способом подолання психоемоційного стресу і, більш того, він засвоює ці звичаї ще змалечку — вживання алкоголю в Україні для багатьох сімей є «традиційним» і вже з раннього віку у дитини формується уявлення про необхідність наявності алкоголю на святковому столі.

Як чинник формування адиктивної поведінки помітну роль відіграє сімейне виховання. Непослідовність та негармонійний у вихованні, несприятлива атмосфера у родині, гіпер- або гіпопротекція батьків можуть створити сприятливі умови для виникнення різного роду адикцій. За результатами дослідження, проведеного М. Бідосем, було встановлено наявність кореляції між схильністю до адиктивної поведінки у підлітків та виразністю негармонійних стилів виховання у їх сім'ях [1]. За даними, які наводить у своїй роботі Г. Золотова, залежність найчастіше формується у підлітків, які зростали у сім'ях, де принаймні один з батьків мав судимість (2%), зловживав алкоголем (46%) або наркотиками (18%) [7]. Проблема адиктивної поведінки традиційно розглядалась в контексті соціально-педагогічної занедбаності дітей з неблагополучних сімей, але Н. Бончук звертає увагу на те, що далеко не кожен підліток з залежностями має несприятливі умови та деструктивний приклад у родині. Хоча, з іншого боку, і відсутність негативного досвіду не означає, що ціннісні орієнтації було сформовано правильно [3].

Під індивідуально-психологічними факторами розуміють особливості когнітивної та емоційно-вольової сфери, які детермінують появу та розвиток різних форм адиктивної поведінки. До індивідуально-психологічних факторів відносяться наступні характеристики: низька адаптивність до нових ситуацій, конфліктів;

тривожність; занижена самооцінка; імпульсивність та емоційна нестабільність; слабкий самоконтроль; інфантилізм [18]. Н. Максимова у своїх роботах виокремлює такі характерні особливості осіб з адиктивною поведінкою, як: комплекс неповноцінності; брехливість та тенденція звинувачувати інших; уникнення відповідальності у прийнятті рішень; стереотипна поведінка; неможливість задоволення потреби у персоналізації [13-16]. Н. Максимова та С. Толстоухова досліджують поняття психологічної готовності підлітка до адиктивної поведінки, зокрема алкоголізму та наркоманії, і виділяють такі компоненти: відсутність мотивації досягнення (натомість переважає унікаюча мотивація), нездатність прогнозувати поведінку, низький рівень самоусвідомлення та рефлексії, схильність відмовлятися від діяльності при найменших труднощах, суперечливість самооцінки та рівня домагань, екстернальний локус контролю, втеча від реальності у фрустраційних ситуаціях. Тобто, підлітки, схильні до адиктивної поведінки, не відчують можливості самостійно контролювати обставини свого життя та отримувати задоволення і схвалення від своєї діяльності. Вони прагнуть до позитивних емоцій, але не бачать інших шляхів досягнення цього, крім штучної стимуляції таких станів.

Деякі дослідники простежують взаємозв'язок між певними видами нехімічних адикцій та незадоволенням невротичних потреб особистості [1].

Узагальнюючи роботи численних дослідників, що вивчали питання чинників, що впливають на формування адиктивної поведінки дорослих та підлітків, найбільш часто, окрім раніше згаданих, виокремлюються такі характеристики: навіюваність, прогностична некомпетентність, допитливість, юнацький максималізм, впертість, егоцентризм, схильність до ризику, страх бути покинутим, почуття провини.

В науковій літературі приділяють увагу й акцентуаціям характеру як чинникам формування адиктивної поведінки. Найбільш тісно пов'язані із виявом адиктивної поведінки нестійкий, гіпертимний, епілептоїдний, збудливий та істероїдний типи акцентуації характеру [8, 18].

Н. Бугайова розглядала вплив вікових криз на формування адиктивної поведінки, пов'язавши виникнення адикцій у дорослої людини з її надмірною

залежністю від батьків у дитячому віці, проявами дитячих адикцій та неврози на етапі раннього дитячого та дошкільного віку [4].

Специфіка вікової психології є важливим психологічним фактором формування адиктивної поведінки. Немає віку, який був би застрахований від девіацій у поведінці, але саме підлітковий виступає як сенситивний період для формування різного роду адикцій. Поведінка підлітка – це зовнішній прояв складного процесу становлення його особистості, перебудови його психологічних, соціальних і фізіологічних компонентів. В цей період природньо відбуваються гормональні зміни, формуються установки та моральні орієнтації, постає питання власної ідентичності та усвідомлення себе, зростає інтерес до спілкування з однолітками. Серед характеристик, властивих дітям підлітковому віку, що відносяться до факторів ризику формування адиктивної поведінки, виокремлюють: тягу до опору; нестійкість, амбівалентність характеру; схильність до ризику; незрілість моральних переконань; егоцентризм; прагнення до дорослого життя; криза ідентичності; гіперболізація емоцій та поведінки; переважання пасивних копінг-стратегій у подоланні стресових ситуацій [6]. Бажання розкрити власну ідентичність іноді набуває гіпертрофованого характеру — спостерігається демонстративна поведінка, втрата почуття міри, небезпечні захоплення [7]. Окрім того, підліткам характерні поведінкові реакції і на вплив зовнішнього середовища: реакції опозиції, імітації, захоплення, компенсації та гіперкомпенсації, емансипації, групування [17] — вони можуть як ставати умовами, за яких підліток буде виявляти підвищений інтерес до вживання психоактивних речовин, так і, водночас, перешкоджати цьому.

Тож, у результаті аналізу наукових напрацювань бачимо, що існує багато чинників, які впливають на формування адиктивної поведінки у підлітків. У наступному підрозділі розглянемо специфіку прояву різного роду адикцій в залежності від гендерних особливостей.

1.3. Гендерні відмінності прояву адиктивної поведінки

Гендерні відмінності прояву адиктивної поведінки можуть бути обумовлені декількома чинниками: особливостями розвитку, перебігом статевого дозрівання, відмінностями у вихованні, уявленні суспільства про те, якими в межах певної культури повинні бути чоловік та жінка. Дослідження показали, що хлопці-підлітки більше за дівчат протиставляють власні норми груповим, а також більш схильні до «вирішення» проблем за допомогою звернення до адикцій. У дівчат в свою чергу частіше спостерігається істероїдна акцентуація, яка традиційно вважається одним з чинників формування адиктивної поведінки, що проявляється в демонстративності, прагненні привернути до себе увагу, брехливості, гіперболізації емоційних реакцій, гротескності поведінки зі схильністю до конфліктів та сцен [5].

За даними досліджень наведених А. Лобановою та Л. Калашніковою, в кожній з вікових категорій хлопці мали більш ранній досвід вживання алкоголю, ніж дівчата [11]. Так, 11,8 % хлопців та 5,8 % дівчат мали перший досвід вживання алкоголю у віці 11 років. За думкою дослідниць, хлопця до вживання алкоголю може наштовхнути відчуття недоліку власної маскулінності. Таким чином, через адиктивну поведінку хлопець-підліток самостверджується, підвищує самоповагу, намагається заслужити повагу у колі однолітків. У віці 13 років відносно однакова кількість хлопців та дівчат зізнавалися у досвіді вживання алкогольних напоїв, а в старшому підлітковому віці підлітки жіночої статі починають активніше пізнавати алкоголь та переважають за кількістю хлопців. Найбільш активний вік першого вживання алкоголю як у хлопців, так і у дівчат є 14-15 років.

Середній показник досвіду вживання наркотиків серед вибірки хлопців майже вдвічі вищий за дівчат — 15,4 % проти 7,9 % відповідно.

Тютюнопаління також більш розповсюджене серед хлопців. Причинами початку вживання табака у хлопців-підлітків найчастіше виступає бажання наслідувати дорослим, асоціація паління цигарок з самостійністю, дорослістю, силою, мужністю. Водночас для дівчаток-підлітків зловживання табаком частіше

асоціюється з легковажністю, кокетуванням, заграванням, бажанням подобатись хлопцям, бути не такою, як всі [5].

За чисельними дослідженнями більш активними в користуванні Інтернетом, зокрема використанні соціальних мереж, є дівчата. Тоді як залежність від комп'ютерних ігор більш характерна хлопцям.

Порушення харчової поведінки (переїдання, нервова анорексія, булімія) більш поширене серед дівчат, та найчастіше вони з цим стикаються у віці 14-19 років. Зазвичай дівчата, які страждають на розлади харчової поведінки, мають стійке переконання про свою потворність, неуспішність, невдалість, тощо. Однією з причин формування у підлітків таких уявлень є те, що сучасні засоби масової інформації та фешн-індустрія нав'язують худорлявість як ідеал жіночої краси, висуваючи образ моделі «90-60-90» як єдиний і непохитний варіант норми [11].

За результатами дослідження, проведеного командою вчених у Харкові в 2010 році, найбільш вираженими адикціями серед дівчат 15-18 років виявились: тютюнопаління, надмірне захоплення роботою (навчанням), телебачення, їжа, шопінг. У хлопців спостерігається інша картина: тютюнопаління, галюциногени, телебачення, робота (навчання), комп'ютерні ігри. Для хлопців на відносно безпечному рівні виразності опинились: азартні ігри, летючі розчинники, секс, седативно-снодійні засоби, Інтернет (без ігор), канабіноїди, шопінг, психостимулятори та позакласне читання; до верхньої межі безпеки наближається споживання алкоголю, а вживання галюциногенів та опіоїдів, а також проблеми, пов'язані з прийомом їжі перевищили цю межу; на найбільш небезпечному рівні опинилися вживання чаю та/або кави, комп'ютерні ігри, телебачення, а також робота та/або навчання. Перший рядок цього рейтингу з великим відривом зайняло тютюнопаління. У дівчат за порогом відносної безпеки опинилися проблеми, пов'язані з прийомом їжі, вживання чаю та/або кави, а також шопінг. Решта адикцій у респондентів жіночої статі мали середні показники ступеня виразності, що відповідають рівню відносної безпеки. На основі отриманих результатів дослідники розподілили виявлені адикції на три групи: переважно жіночі адикції, переважно чоловічі адикції та амбісексуальні об'єкти вживання. Так, до переважно жіночих

об'єктів вживання віднесли: шопінг, їжа, читання (позакласне), робота (навчання), телебачення та чай-кава. До переважно чоловічих об'єктів вживання належать: тютюн, азартні ігри, алкоголь, комп'ютерні ігри, леткі розчинники, психостимулятори, опіоїди, седативно-снодійні та галюциногени. До амбісексуальних об'єктів «вживання» належать: канабіноїди, Інтернет (без ігор) та секс.

Висновки до 1 розділу

1. Адиктивна поведінка являє собою прагнення особи відсторонитися від реальності за допомогою штучної зміни свого психічного стану психоактивними речовинами або певним видом діяльності. Адиктивна поведінка передуює формуванню залежності та потребує вчасного корегування і попередження. Вона характеризується стагнацією або навіть деградацією в особистісному розвитку, потягом до контрпродуктивної діяльності, нівелюванням базових цінностей. За об'єктом залежності виокремлюють два види адикцій: хімічні передбачають зловживання психоактивними речовинами, тоді як нехімічними називаються адикції, де об'єктом залежності стає поведінковий патерн. Залежність може формуватися на трьох рівнях: соціальна, психологічна та фізична залежність.

2. Фактори формування адиктивної поведінки у підлітковому віці є сукупністю внутрішніх та зовнішніх умов: індивідуально-біологічних, соціальних та індивідуально-психологічних. Формування та розвиток адиктивної поведінки обумовлюють особливості когнітивної, емоційно-вольової та мотиваційної сфери; особливості умов проживання та сімейного виховання; мікросоціальне та макросоціальне середовище; психічні розлади, спадкова схильність, органічні ураження головного мозку. Не менш важливою є специфіка підліткового віку як сенситивного періоду для формування різного роду адикцій.

3. Гендерні відмінності прояву адиктивної поведінки можуть бути обумовлені особливостями розвитку, перебігом статевого дозрівання, відмінностями у вихованні. Дослідження свідчать, що хлопці в підлітковому віці більше за дівчат

схильні до прояву адиктивної поведінки та починають вдаватися до неї у більш ранньому віці. До переважно «жіночих» адикцій можна віднести інтернет-залежність, зокрема від соціальних мереж, надмірне захоплення їжею, шопінгом, телебаченням та навчанням (роботою). До переважно «чоловічих» відносять залежності від алкоголю та тютюну, наркотичну залежність, залежність від комп'ютерних та азартних ігор.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ

2.1. Обґрунтування та організація емпіричного дослідження

Проблема адиктивної поведінки серед підлітків в Україні та в усьому світі не втрачає своєї актуальності. Стрес, соціальна та економічна нестабільність, зокрема через військові дії, можуть підвищувати розповсюдженість різного роду адикцій та призводити до серйозних наслідків для здоров'я молоді. Дослідження минулих років відображають високий рівень вживання алкоголю, тютюну та часу, проведеного в соціальних мережах серед підлітків в Україні, а зважаючи на актуальні страшні події у країні, за останні два роки ситуація могла значно погіршитись. Теоретичний аналіз напрацювань висвітлив проблему браку актуальних сучасних досліджень та української науково-теоретичної бази, що б висвітлювала це питання.

Відомо, що підлітковий вік є сенситивним періодом для формування адикцій, тому важливо розуміти специфіку та причини цієї поведінки, включаючи гендерні відмінності, особистісні передумови, особливості характеру підлітка.

Наше дослідження може стати основою для розробки дієвих програм та заходів з профілактики та корекції адиктивної поведінки серед підлітків, спрямованих на зменшення її поширеності та мінімізацію наслідків для здоров'я молоді.

Метою нашого дослідження було дослідити особливості прояву адиктивної поведінки хлопців та дівчат на різних етапах підліткового віку.

Об'єкт дослідження — адиктивна поведінка у підлітків.

Предмет дослідження — особливості прояву адиктивної поведінки у підлітків жіночої та чоловічої статі на різних етапах підліткового розвитку.

Гіпотезою нашого дослідження виступало припущення про наявність статистично значущого зв'язку між характером прояву адиктивної поведінки й

гендерними особливостями, наявними акцентуаціями характеру та особистісними особливостями підлітка, а саме:

-для підлітків чоловічої статі характерне переважання алкогольної та тютюнової адикцій; для підлітків жіночої статі — переважання надмірного захоплення навчанням, вживання їжі та використання Інтернету;

-прояв адиктивної поведінки має прямий зв'язок зі збудливістю, чутливістю, авантюризмом, ступенем групової залежності, ступенем внутрішньої напруги; та зворотній зв'язок зі ступенем самоконтролю, прийняття моральних норм, емоційної стійкості;

-прояв адиктивної поведінки має прямий зв'язок з гіпертимною, демонстративною, збудливою та циклотимічною акцентуацією.

Завдання дослідження:

1. Організувати дослідження: збір вибірки, підбір методів та методик.
2. Емпірично виявити та проаналізувати специфіку прояву адиктивної поведінки серед осіб підліткового віку.
3. Порівняти схильності підлітків жіночої та чоловічої статі до різного роду адикцій.
4. Встановити взаємозв'язок між особистісними особливостями підлітків і різними видами адикцій.
5. Встановити взаємозв'язок між акцентуаціями характеру підлітків та схильністю до різних видів адиктивної поведінки.

Соціально-демографічний опис вибірки. В експерименті взяли участь підлітки віком від 13 до 17 років (середній вік — 15,5 років). Загальна вибірка склала 60 осіб. За критерієм статі її було розподілено на дві групи: 30 чоловіків та 30 жінок.

Досліджувані переважно є учнями 6-11 класів загальноосвітньої школи Харкова, частина вибірки є учнями 10-11 класів одеського ліцею. Враховуючи воєнний стан в Україні та дистанційну форму навчання школярів, для проведення дослідження було створено та поширено опитування у Google Forms. Таким чином,

опитування проводилося індивідуально, в комфортних для респондентів умовах. Характеристику обох груп для більшої наочності занесено до таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Характеристика вибірки дослідження

Вік	Чоловіки	Жінки	Загальна кількість
13 років	4	2	6
14 років	4	3	7
15 років	7	7	14
16 років	8	11	19
17 років	7	7	14
Загальна кількість	30	30	60

У дослідженні було застосовано стандартизовані та валідизовані психодіагностичні методики. Зупинимось на кожному з методів та розглянемо їх більш докладно.

1) Для дослідження адиктивної поведінки було використано систему AUDIT-подібних тестів для комплексної оцінки адиктивного статусу індивіда та популяції:

- INTERNET-UDIT для виявлення розладів, пов'язаних з надмірним використанням інтернету;
- FOOD-UDIT для виявлення розладів, пов'язаних з вживанням їжі;
- TOBACCO-UDIT для виявлення розладів, пов'язаних з надмірним споживанням тютюну;
- WORKING (EDU)-UDIT для виявлення розладів, пов'язаних з надмірною захопленістю роботою (навчанням);
- AUDIT-Test для виявлення розладів, пов'язаних з надмірним споживанням алкоголю [20].

Основою для створення методу комплексної оцінки залежності є тест AUDIT (Alcohol Use Disorders Identification Test), призначений для виявлення розладів, пов'язаних із вживанням алкоголю. Перевагою системи AUDIT-подібних тестів є

надійність, точність оцінки незалежно від статі, віку та культурного походження респондента, а також простота і структурованість. Тест може бути використаний у формі інтерв'ю або у вигляді самозвіту респондента.

При розробці методики автори виходили з розуміння, що всі види хімічної та нехімічної залежності мають багато схожості в механізмах формування, стадіях розвитку і клінічних проявів.

Тести INTERNET-UDIT, TOBACCO-UDIT, WORKING (EDU)-UDIT, та AUDIT-Test складаються з 10 питань, FOOD-UDIT — з 23 питань.

Питання мають 3-4 варіантів відповідей, кожна з яких відповідає оцінці в діапазоні від 0 до 4 балів. Далі підраховується сума балів та співставляється з нормативними показниками, які представлені у чотирьох категоріях: захопленість об'єктом адикції, пристрасть до об'єкту адикції, пристрасть до об'єкту адикції на етапі формування залежності від нього; ймовірно сформована залежність. Для кожного з етапів автори надають рекомендації щодо роботи з досліджуваним.

Підраховані результати за методиками було занесено у додатки [Додаток А].

2) Для виявлення особистісних характеристик було використано багатофакторну методику Кеттела в модифікації для підлітків (14PF/HSPQ) [10].

Тест призначений для всебічного вивчення особистісних особливостей, характеру, темпераменту, емоційно-вольових характеристик і властивостей особистості. Даний діагностичний інструмент складається зі 142 питань з трьома варіантами відповідей. В ході обробки результатів отримані відповіді досліджуваного співставляються з ключем та підраховується кількість збігів. За кожне співпадіння нараховується 2 бали. Отримана сума, в свою чергу, порівнюється з нормативними показниками, які враховують вік та стать респондента.

Питання методики відповідають 14-ти факторам:

1. А (шизотимія-афектотимія).
2. В (брехня).
3. С (ступінь емоційної стійкості).
4. D (стриманість-збудливість).

5. Е (покірність-домінування).
6. F (обережність-легковажність).
7. G (прийняття моральних норм).
8. Н (сором'язливість-авантюризм).
9. І (реалістичність-чутливість).
10. L (неврастенія).
11. О (впевненість у собі-провина-провина).
12. Q2 (ступінь групової залежності).
13. Q3 (ступінь самоконтролю).
14. Q4 (ступінь внутрішнього напруження).

Підраховані за методикою результати було занесено у додатки [Додаток Б].

3) Типи акцентуації особистості було діагностовано за допомогою опитувальника Леонгарда-Шмішека [10].

Методика призначена для діагностики акцентуацій характеру і темпераменту. На думку К. Леонгарда, акцентуація - це «загострення» певних індивідуальних властивостей, властивих кожній людині. Акцентуйовані особистості не є патологічними, тобто не виходять за рамки норми.

Типи акцентуації особистості, які були виділені Леонгардом, поділяються на дві групи: акцентуації характеру, до яких входять: демонстративний, педантичний, застряглий, збудливий типи; та темпераментні акцентуації — гіпертимна, дистимна, тривожно-боязка, циклотимічна, афективна, емотивна.

За кожною шкалою підраховуються позитивні та негативні відповіді на зазначені питання. Потім отримані бали за шкалою сумуються, і результат множиться на коефіцієнт відповідно до шкали. В результаті обробки результатів тестування вираховується 10 показників, що відповідають виразності тієї чи іншої акцентуації особи:

1. Демонстративний тип.
2. Застрягаючий тип.
3. Педантичний тип.
4. Збудливий тип.

5. Гіпертимічний тип.
6. Дистимічний тип.
7. Тривожний тип.
8. Циклотимний тип.
9. Екзальтований тип.
10. Емотивний тип.

Підраховані за методикою результати було занесено у додатки [Додаток В].

На останньому етапі нами була здійснена статистична обробка отриманих показників. Для цього було використано наступні методи математичної статистики:

- 1) Критерій узгодженості Колмогорова-Смірнова було використано для перевірки нормативності розподілу вибірки, що допомогло нам обрати найбільш влучні методи аналізу.
- 2) Кореляційний аналіз Спірмена – непараметричний статистичний метод, що дав можливість проаналізувати зв'язки між особистісними характеристиками, акцентуаціями характеру та проявом адиктивної поведінки підлітків.
- 3) Порівняльний аналіз (U-критерій Манна-Уїтні) – непараметричний статистичний метод, за допомогою якого ми проаналізували статистично значущі відмінності прояву адиктивної поведінки у групах чоловіків та жінок.

Отже, для дослідження особливостей прояву адиктивної поведінки у підлітків було сформовано репрезентативні групи досліджуваних з урахуванням вимог щодо його проведення. Було підібрано відповідні до мети дослідження методи для діагностики адиктивної поведінки підлітків та методи математичної обробки. Перейдемо до інтерпретації отриманих результатів.

2.2. Інтерпретація результатів емпіричного дослідження

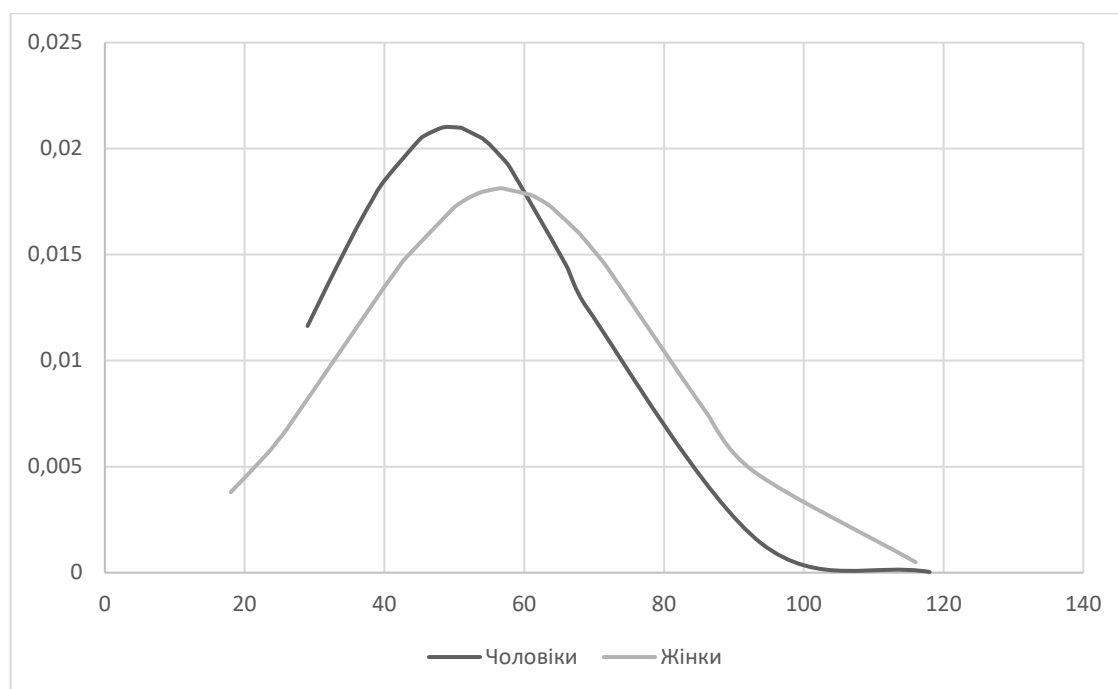
2.2.1. Порівняльний аналіз прояву різного роду адикцій у підлітків чоловічої та жіночої статі

Перший етап дослідження полягав у визначенні нормальності розподілу показників за допомогою непараметричного тесту Колмогорова-Смірнова. Аналіз

показав, що розподіл не є нормальним, тож нами було обрано непараметричний критерій U Манна-Уїтні для подальшого аналізу. Особливості розподілу показників зафіксовано на рис. 2.1.

Рис. 2.1

Особливості розподілу середніх показників у чоловіків на жінок

Аналізуючи розподіл даних спостерігаємо, що середнє значення групи підлітків жіночої статі є більшим за середнє другої групи. При цьому група жінок має більший розмах даних. Отже, група жінок в середньому має більші значення за шкалами, але оцінки досліджуваних є більш різноманітними.

Найбільші бали загальна вибірка отримала за шкалою зловживання Інтернетом та захоплення навчанням, найменші — зловживання алкоголем та тютюном. Розглянемо кількість та відсоток досліджуваних, які за результатами тестування потрапили у «групу ризику» формування різних типів адикцій.

1) Надмірне споживання їжі: 6 осіб (10%) — ймовірно сформована залежність, 3 особи (5%) — зловживання на етапі формування залежності.

2) Надмірне використання Інтернету: 41 особа (68,3%) — ймовірно сформована залежність, 8 осіб (13,3%) — зловживання на етапі формування залежності.

3) Зловживання тютюном: 5 осіб (8,3%) — ймовірно сформована залежність, 1 особа (1,7%) — зловживання на етапі формування залежності.

4) Надмірне захоплення навчанням: 17 осіб (28,3%) — ймовірно сформована залежність, 2 особи (3,33%) — зловживання на етапі формування залежності.

Жодна особа не виявила залежності від алкоголю.

Загалом у 52 досліджуваних (86,67%) спостерігається зловживання на етапі формування залежності хоча б за одним типом адикції, а у 45 осіб (75 %) — ймовірно вже присутня сформована залежність.

Наступним етапом дослідження був порівняльний аналіз прояву адиктивної поведінки різних типів у підлітків чоловічої та жіночої статі, а саме: надмірне вживання їжі, надмірне використання Інтернету, зловживання тютюном, надмірна захопленість навчанням (роботою), зловживання алкоголем. Результати аналізу наведено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Порівняльний аналіз прояву різного роду адиктивної поведінки підлітків чоловічої та жіночої статі

Об'єкт адикції	Критерій U Манна-Уїтні	Асимптотична значущість
Їжа	359,500	,179
Інтернет	430,000	,767
Тютюн	433,500	,748
Навчання	322,000	,058
Алкоголь	433,500	,796

За результатами аналізу значущих відмінностей між вибірками виявлено не було. Окрім очевидного факту подібності груп порівняння, на це могла вплинути ще низка факторів, наприклад:

1. Демотивація досліджуваних. Незважаючи на добровільність дослідження та зручність дистанційної форми його проведення, а також на

мотивування до участі у дослідженні перспективою отримання власних результатів, цього могло бути недостатньо. Тож, відмінність мотивації випробуваних могла спричинити спотворення результатів.

2. Установки випробуваного: уникання полярних оцінок; бажання обирати лише очікувані, соціально схвалені відповіді; нереалістичне бачення себе, схильність давати вищі оцінки, ніж вони є насправді, тощо.

Для більш детального аналізу наводимо середні значення показників вибірки за різними типами адикцій (табл. 2.2)

Таблиця 2.2

Середні показники прояву адиктивної поведінки у підлітків

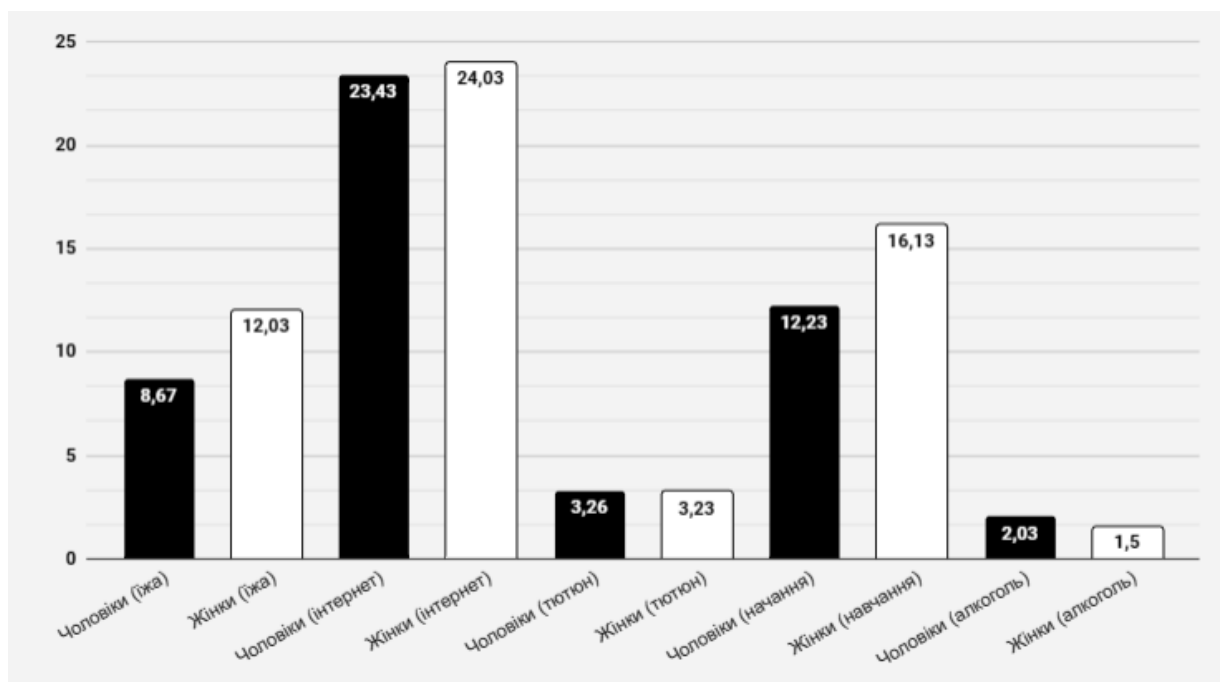
Об'єкт адикції	Група	Середнє значення
Їжа	Жінки	12,03
	Чоловіки	8,67
Інтернет	Жінки	24,03
	Чоловіки	23,43
Тютюн	Жінки	3,23
	Чоловіки	3,27
Навчання	Жінки	16,13
	Чоловіки	12,23
Алкоголь	Жінки	1,50
	Чоловіки	2,03

Для наочності наводимо середні значення показників обох груп за різними об'єктами залежностей у вигляді графіку (рис. 2.2). Отже, можна помітити, що різниця у середніх показниках між вибірками не є великою. Більші показники за шкалами «Їжа», «Інтернет» та «Навчання» було виявлено у групи жінок. За шкалами «Тютюн» та «Алкоголь» вищі показники має група чоловіків.

Тобто, жінки в середньому більше виявляли адиктивну поведінку щодо їжі, інтернету та навчання, ніж чоловіки. Водночас підлітки чоловічої статі в середньому проявили більший інтерес до алкоголю та тютюну.

Рис. 2.2.

Середні значення показників обох груп за різними об'єктами залежності

2.2.2. Кореляційний аналіз взаємозв'язку особистісних особливостей підлітків та прояву адиктивної поведінки

Задля аналізу взаємозв'язку між особистісними особливостями особистості та проявом адиктивної поведінки було використано Кореляційний аналіз Спірмена. Результати аналізу представлено у таблицях 2.3 та 2.4.

Табл. 2.3

Результати кореляційного аналізу взаємозв'язку особистісних особливостей
особистості та прояву адиктивної поведінки

		A	C	D	E	F	G
Їжа	Коефіцієнт кореляції	-,311*	-,382**	0,248	-,313*	0,101	-0,209
	Значущість	0,016	0,003	0,056	0,015	0,444	0,109
Інтернет	Коефіцієнт кореляції	-0,248	-,374**	,290*	-0,208	-0,049	-0,234
	Значущість	0,057	0,003	0,024	0,110	0,711	0,072
Тютюн	Коефіцієнт кореляції	-0,118	-0,200	0,218	0,048	0,128	-0,003
	Значущість	0,369	0,125	0,095	0,715	0,330	0,982
Навчання	Коефіцієнт кореляції	-0,167	-0,211	0,212	-0,182	0,142	,260*
	Значущість	0,203	0,106	0,103	0,163	0,279	0,045
Алкоголь	Коефіцієнт кореляції	0,008	-0,096	,297*	0,112	0,120	-0,192
	Значущість	0,954	0,466	0,021	0,394	0,359	0,141

Табл. 2.4

Результати кореляційного аналізу взаємозв'язку особистісних особливостей
особистості та прояву адиктивної поведінки

		H	I	J	O	Q2	Q3	Q4
Їжа	Коефіцієнт кореляції	-,305*	,348**	0,097	0,211	-0,028	0,165	0,203
	Значущість	0,018	0,006	0,459	0,106	0,831	0,206	0,120
Інтернет	Коефіцієнт кореляції	-,283*	,467**	0,243	,454**	0,027	0,112	0,222
	Значущість	0,028	0,000	0,061	0,000	0,835	0,394	0,088
Тютюн	Коефіцієнт кореляції	0,029	0,003	0,132	0,166	-0,106	0,162	0,135
	Значущість	0,828	0,980	0,314	0,206	0,419	0,216	0,304
Навчання	Коефіцієнт кореляції	-0,034	0,181	0,023	,263*	-0,104	,277*	0,106
	Значущість	0,795	0,167	0,862	0,043	0,427	0,032	0,420
Алкоголь	Коефіцієнт кореляції	0,008	0,161	0,020	0,163	0,002	0,113	,314*
	Значущість	0,954	0,219	0,882	0,213	0,988	0,391	0,014

** Кореляція значуща на рівні 0,01;

*Кореляція значуща на рівні 0,05.

Кореляційний аналіз показав наявність зв'язків між декількома шкалами, а саме:

1) Шкала надмірного споживання їжі. Виявлено зворотною кореляцію зі шкалами «Ступінь емоційної стійкості», «Шизотимія-афектотимія», «Пасивність-домінування», «Сором'язливість – авантюризм», а також позитивну кореляцію зі шкалами «Реалізм – чутливість», «Сором'язливість-авантюризм».

2) Шкала зловживання Інтернетом. Виявлено зворотною кореляцію зі шкалами «Ступінь емоційної стійкості» та «Впевненість у собі-провина», позитивну кореляцію зі шкалами «Реалізм – чутливість» та «Флегматичність-збудливість».

3) Шкала надмірного захоплення навчанням. Встановлено позитиву кореляцію зі шкалами «Ступінь прийняття моральних норм», «Впевненість у собі-провина», «Ступінь самоконтролю»

4) Шкала зловживання алкоголем. Позитивно корелює зі шкалами «Флегматичність-збудливість» та «Ступінь внутрішнього напруження».

Розглянемо інтерпретацію шкал, які показали високу значущість за результатами кореляційного аналізу:

1. А (шизотимія-афектомія):

- Низька оцінка: стриманий, замкнутий, критичний, схильний до холодної, скутості, скептицизму, відстороненості.

- Висока оцінка: безтурботний, доброзичливий, емоційний, схильний до співпраці, відкритий, добросердечний.

2. С (ступінь емоційної стійкості):

- Низький бал: чутливий, емоційно нестабільний, легко розчаровується, амбівалентний в поведінці та емоціях, уникає обов'язків, дратівливий та збуджений, яскрава реакція на задоволення/незадоволення потреб.

- Високий бал: зрілий, спокійний, реаліст, високий рівень дотримання моральних цінностей та прийнятих норм групи, емоційно стабільний, проявляє гнучкість в стресових ситуаціях і вміє вибрати влучну для ситуації поведінку.

3. D (флегматичність-збудливість):

- Низькі оцінки: стриманий, інертний, обережний, легко збентежується, спокійний, постійний у своїх інтересах.

- Високі оцінки: збуджений, нетерплячий, вимогливий, активний, привертає увагу, схильний до ревнощів, впевнений у собі, легко відволікається, проявляє неврологічні симптоми.

4. G (ступінь прийняття моральних норм):

- Низький бал: нестійкість у досягненні цілей, слабкість почуття обов'язку, егоцентризм.

- Високий бал: чесність, відповідальність, прихильність зобов'язанням, чутливість до порушень моральних норм;

5. H (Сором'язливість-підприємливість):

- Низький бал: сором'язливий, замкнутий, боязкий, мовчазний.

- Високий бал: підприємливий, соціально сміливий, енергійний, ефективний, відрізняється високою продуктивністю праці.

6. I (реалізм-чутливість):

- Низька оцінка: практичний, самовдоволений, схильний до скептицизму.

- Високі оцінки: емоційно чутливий, креативний, незалежний, надихаючий, продуктивний у творчій діяльності.

7. O (впевненість - почуття провини):

- Низькі показники: безтурботність, довірливість, впевненість у собі, відсутність відчуття загрози, самовпевненість, сприйняття явної ворожості оточення;

- Висока оцінка: пригнічений, характеризується поганим настроєм, переживанням туги, тривогою, суб'єктивним неприйняттям групою, неефективний як спікер.

8. Q3 (ступінь самоконтролю):

- Низький бал: слабовільний, не піддається вольовому контролю, чутливий і імпульсивний, відчуває себе непристосованим до життя.

- Високі оцінки: високий контроль над поведінкою, самоповага, турбота про репутацію, стабільні інтереси, схильність до впертості.

9. Q4 (ступінь внутрішньої напруги):

- Нижчі оцінки: задоволений, розслаблений, адаптивний, слабка мотивація, неефективний в умовах сильного стресу.

- Висока оцінка: надмірно активний, дратівливий, нетерплячий, незадоволений порядком, емоційно вибуховий, амбітний.

Отже, спираючись на проведений кореляційний аналіз можемо припускати, що:

-підліткам, які надмірно споживають (надмірно обмежують) їжу, в більшій мірі притаманні такі характеристики, як шизотимія, пасивність, сором'язливість (боязкість), чутливість, авантюризм, а також нижчий рівень емоційної стійкості;

-підлітки, які зловживають інтернетом, є більш чутливими, впевненими у собі, збудливими та мають нижчий рівень емоційної стійкості;

-підлітки, що надмірно захоплюються навчанням, більш схильні до почуття провини, мають вищий ступінь самоконтролю та прийняття моральних норм;

-підліткам, що надмірно захоплюються алкоголем, в більшій мірі притаманна збудливість та вищий ступінь внутрішнього напруження.

Спільними рисами, які зв'язок яких простежуються для декількох типів адикцій, виявились низький рівень емоційної стійкості, збудливість та чутливість.

2.2.3. Кореляційний аналіз взаємозв'язку акцентуацій характеру підлітків та прояву адиктивної поведінки

Обробка результатів методики для визначення акцентуацій характеру показала, що найбільш виріженими серед вибірки є циклотимічна, екзальтована, емотивна та гіпертимна акцентуації. Для наочності підраховані результати занесено до таблиці 2.5.

Табл. 2.5

Виявлені у вибірці акцентуації характеру за методикою Леонгарда-Шмішека

Тип акцентуації	Кіл-ть досліджуваних
Демонстративний	1
Ригідний	1
Педантичний	0
Збудливий	0
Гіпертимний	11
Дистимний	3
Тривожний	4
Циклотимний	17
Екзальтований	14
Емотивний	12

Аналіз взаємозв'язку між акцентуаціями особистості та характером прояву адиктивної поведінки було проведено за допомогою методу кореляційного аналізу Спірмена. Результати аналізу представлено у таблиці 2.6.

Табл. 2.6

Кореляційний аналіз взаємозв'язку акцентуацій характеру та прояву адиктивної поведінки

		Демонстративний	Ригідний	Педантичний	Збудливий	Гіпертимний	Дистимний	Тривожний	Циклотимний	Екзальтований	Емотивний
Іжа	Коефіцієнт кореляції	-0,007	0,020	0,073	,272*	0,054	-0,147	,327*	,318*	0,196	,355**
	Значущість	0,955	0,882	0,581	0,035	0,683	0,262	0,011	0,013	0,133	0,005
Інтернет	Коефіцієнт кореляції	-0,056	0,077	0,133	0,220	-0,170	0,115	,392**	,278*	0,167	,325*
	Значущість	0,670	0,558	0,310	0,092	0,195	0,382	0,002	0,031	0,202	0,011

Тютюн	Коефіцієнт кореляції	0,135	0,015	0,190	0,112	0,047	0,137	-0,048	0,001	0,063	-0,068
	Значущість	0,304	0,908	0,146	0,395	0,724	0,297	0,713	0,997	0,633	0,603
Навчання	Коефіцієнт кореляції	0,103	0,132	,374**	0,101	-0,046	0,094	0,254	0,181	-0,089	0,100
	Значущість	0,433	0,315	0,003	0,443	0,729	0,473	0,050	0,166	0,498	0,445
Алкоголь	Коефіцієнт кореляції	-0,034	-0,225	-0,202	0,193	-0,106	-0,134	0,084	0,188	-0,048	0,067
	Значущість	0,797	0,084	0,121	0,140	0,421	0,306	0,524	0,151	0,715	0,611

** Кореляція значуща на рівні 0,01

*Кореляція значуща на рівні 0,05

За результатами кореляційного аналізу було виявлено декілька значущих кореляцій між шкалами.

1) Шкала надмірного споживання їжі. Було виявлено позитивну кореляцію з збудливим, тривожним, циклотимним та емотивним типами акцентуації.

2) Шкала надмірного використання Інтернету. Виявлено позитивну кореляцію з шкалами тривожної, циклотимічної та емотивної акцентуації.

3) Шкала надмірного захоплення навчанням (роботою). Встановлено позитивну кореляцію з педантичним типом акцентуації.

Бачимо, що з деякими типами акцентуацій було виявлено зв'язок з декількома видами адиктивної поведінки, а саме з циклотимічною, емотивною та тривожною акцентуацією. Розглянемо більш детально типи акцентуацій, кореляції з якими виявили високу значущість.

1. Збудливий тип. Цей тип акцентуацій відрізняється недостатньою керованістю, імпульсивністю та слабким контролем над власними спонуканнями та інтересами. Про таку людину можна сказати, що нею керують потяги. Для них

характерні похмурість, грубість, хамство, схильність до конфліктів та провокацій. Збудливий тип вирізняється своєю дратівливістю, загальмованістю невербальних та вербальних реакцій, вони часто є запальними, нетерплячими та непристосованими до колективної взаємодії. Їх не цікавить робота чи навчання, вони живуть сьогоденням та не будують плани на майбутнє, отримуючи задоволення в теперішньому часі. Їх високу імпульсивність та збудження важко придушити, тому вони можуть бути небезпечними для оточуючих. Люди збудливого типу віддають перевагу владі та оточують себе більш слабкими, беззахисними людьми. При несприятливих умовах схильні до формування асоціальної поведінки та поганих звичок.

2. Тривожний тип. Для цього типу характерні низька контактність, боязкість, невпевненість, малодушність. Діти тривожного типу зазвичай є зумкнутими та лякливими, дуже сором'язливими, бояться темряви, тварин, гучних звуків, бояться залишатися одні, їм не цікавить галасливі ігри з активними однолітками. Вони вкрай бояться іспитів та контрольних, бояться публічних виступів перед класом. Такі діти легко піддаються опіці дорослих, виявляють слухняність, але докори від них можуть викликати почуття провини, докори сумління, плач та розпач. З ранніх років у них формується почуття відповідальності та обов'язку, високі моральні якості та етичні вимоги. Тривожний тип намагається маскувати почуття власної неповноцінності шляхом самоствердження у навчанні, роботі чи будь-якому виді діяльності, який дає їм широко розкрити свої здібності. Внаслідок своєї беззахисності нерідко вони стають мішенями для насмішок та булінгу.

3. Циклотимний тип. Даний тип характеризується чергуванням періодів піднесеного настрою та депресії (гіпертимних та дистимних станів). Ці стани періодично змінюються в залежності від зовнішніх обставин та подій. Позитивні події призводять до стану піднесення: активність, балакучість, наплив ідей та енергії. В свою чергу, сумні події ведуть до пригніченості, загальмованості реакцій і мислення. У підлітків розрізняються два типи циклотимічної акцентуації: типові та лабільні циклоїди. Типові циклоїди в дитинстві проявляються як гіпертимні, але згодом проявляють млявість, дратівливість, занепад сил. Їхні успіхи у навчанні

часто нестабільні, виявляють непосидючість. У лабільних циклоїдів зміни настрою коротші: "погані" дні відзначаються більш глибоким поганим настроєм, ніж млявістю, а під час піднесення вони активно прагнуть до спілкування і компанії друзів. Настрій також впливає на їхню самооцінку.

4. Емотивний тип. Емотивний тип характеризується емоційністю, боязкістю, підвищеною чутливістю та тривожністю. Ці люди мають глибокі реакції на тонкі почуття. Найбільш помітною рисою є гуманність: вони дуже співчутливі, емпатичні до людей і тварин, вони чуйні, м'якосердечні, радіють успіхам інших. Сцени з фільмів, де комусь загрожує небезпека можуть викликати підлітка цього типу яскраву реакцію, сильне потрясіння, яке довго залишатиметься в пам'яті та може навіть порушити сон.

5. Педантичний тип. Відзначається ригідністю та інертністю психічних процесів, важкістю на підйом і тривалим переживанням травматичних подій. Рідко вступає в конфлікти, пасивний. Водночас дуже чутливо реагує на будь-які порушення порядку. Йому властиві нав'язливі думки, схильність до гіперконтролю, фіксації навіть на незначних дрібрицях, часто перевіряє роботу по декілька разів і сумнівається в її правильності. Пунктуальний, акуратний, зосереджує особливу увагу на порядку та чистоті, скрупульозний і сумлінний. Схильний суворо дотримуватися плану, діє неквапливо і ретельно, орієнтується на високу якість роботи і особливу акуратність.

Тож, проведений кореляційний аналіз дає змогу казати припускати, що підлітки, які надмірно споживають (обмежують) їжу, більш ймовірно будуть мати збудливий, тривожний, циклотимний чи емотивний тип акцентуації; підлітки, що надмірно використовують Інтернет — тривожний, циклотимний чи емотивний тип; підлітки, що надмірно захоплюються навчанням — педантичний тип акцентуації.

Висновки до розділу 2

1. За результатами дослідження, значущих відмінностей прояву адиктивної поведінки між підлітками жіночої та чоловічої статі виявлено не було. Більші показники за шкалами «Надмірне вживання їжі», «Надмірне використання Інтернету» та «Надмірна захопленість навчанням» було встановлено у групи жінок, водночас за шкалами «Зловживання тютюном» та «Зловживання алкоголем» вищі показники має група чоловіків. Загалом у 86,67% досліджуваних виявлено зловживання на етапі формування залежності хоча б за одним типом адикції, а у 75% осіб ймовірно вже присутня сформована залежність.

2. За результатами кореляційного аналізу виявлено взаємозв'язок особистісних особливостей підлітків та прояву адиктивної поведінки. Виявлено зв'язок *надмірного споживання їжі* з шизотимією, пасивністю, сором'язливістю, чутливістю, авантюризмом та нижчим рівнем емоційної стійкості; *надмірного використання Інтернету* з чутливістю, впевненістю у собі, збудливістю, нижчим рівнем емоційної стійкості; *надмірного захоплення навчанням* з прийняттям моральних норм, самоконтролем, а також схильністю до почуття провини; *зловживання алкоголем* зі збудливістю та внутрішньою напругою.

3. За результатами кореляційного аналізу було зафіксовано зв'язок акцентуацій характеру з проявом адиктивної поведінки, а саме: *надмірне споживання їжі* та збудливий, тривожний, циклотимний, емотивний типи акцентуацій; *надмірне використання Інтернету* та тривожна, циклотимічна, емотивна акцентуації; *надмірне захоплення навчанням (роботою)* та педантичний тип акцентуації.

ВИСНОВКИ

Тож, проведене нами дослідження складалося з двох етапів: теоретичного аналізу проблеми адиктивної поведінки у підлітків та особливостей її формування, й емпіричного дослідження особливостей прояву адиктивної поведінки у дітей підліткового віку. В результаті можемо зробити наступні висновки.

1. Адиктивна поведінка визначається як прагнення особи відсторонитися від реальності шляхом штучної зміни психічного стану з метою стимулювання емоцій. Розрізняють хімічні та нехімічні адикції, а також соціальну, психологічну та фізичну залежність. Детермінантами формування адиктивної поведінки у підлітковому віці є сукупність індивідуально-біологічних, соціальних та індивідуально-психологічних умов.

2. У 86% досліджуваних вибірки було виявлено зловживання на етапі формування залежності як мінімум за одним типом адикції, а у 75% осіб ймовірно вже присутня сформована залежність. Найбільш «популярним» серед вибірки виявилось надмірне використання Інтернету та захоплення навчанням, найменше підлітки зловживають алкоголем та тютюном.

3. За результатами дослідження значущих відмінностей схильності до різного роду адиктивної поведінки у підлітків різної статі виявлено не було. За середніми показниками, підлітки жіночої статі отримали вищі бали за такими видами адиктивної поведінки, як: надмірне вживання їжі, надмірне використання Інтернету та надмірна захопленість навчанням. Водночас у групи чоловіків спостерігалися вищі бали за такими типами адиктивної поведінки, як зловживання тютюном та алкоголем.

4. Було зафіксовано взаємозв'язок особистісних особливостей підлітків та прояву різного роду адиктивної поведінки, серед яких: шизотимія, пасивність, сором'язливість, чутливість, авантюризм, низький рівень емоційної стійкості, чутливість, впевненість у собі, збудливість, прийняття моральних норм, самоконтроль, схильність до почуття провини, внутрішня напруга.

5. Встановлено взаємозв'язок між акцентуаціями характеру підлітків та схильністю до різних видів адиктивної поведінки. Для різних видів залежної поведінки було зафіксовано зв'язок зі збудливим, тривожним, циклотимічним, емотивним та педантичним типами акцентуацій.

За результатами проведеного дослідження ми мали змогу частково підтвердити поставлену гіпотезу. Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні особистісних особливостей підлітків, які вже мають сформовану залежність, а також гендерних відмінностей прояву різного роду адикцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бідось М. А. Вплив сімейного виховання на виникнення адиктивної поведінки : кваліфікаційна робота магістра за спеціальністю „053 — психологія“. Тернопіль : ТНТУ, 2020. 82 с.
2. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки : Курс лекцій. Київ: МАУП, 2006. 92 с. URL: https://maup.com.ua/ua/navchannya-u-maup/library/pidruchniki/psihologiya/psihologiya_deviantnoi_povedinki.html
3. Бончук Н. В. Схильність до адиктивної поведінки у підлітків залежно від особливостей системи ціннісних орієнтацій. *Молодий вчений*. 2016. № 7. С. 362-368.
4. Бугайова Н. М. Психологічні закономірності розвитку аддикцій в онтогенезі. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2010. Т. XII, ч. 4. С. 48–56.
5. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. Київ, 2016. 188 с.
6. Грушко М. Г. Психологічні особливості адиктивної поведінки підлітків : зб. наук. пр. молодих учених. / за ред. А. А. Сбруєвої. Суми : Видавництво СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2012. Вип 6. 252 с.
7. Золотова Г. Д. Соціально-педагогічна профілактика адиктивної поведінки неповнолітніх : навч. посіб. Луганськ, 2010. 231 с.
8. Золотова Г. Д. Сучасні соціально-педагогічні погляди на проблему адитивної поведінки дітей. *Соціальна педагогіка: теорія і практика*. 2013. № 1. С. 61-70.
9. Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні : за результатами дослідження 2019 року в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD» / О.М. Балакірева

(кер. авт. кол.), Д.М. Павлова, Н-М.К. Нгуєн, О.Г. Левцун, Н.П. Пивоварова, О.Т. Сакович; О.В. Флярковська. Київ : ТОВ «ОБНОВА КОМПАНІ», 2019. 214 с

10. Лемак М., Петрище Ю. В. Психологу для роботи: діагностичні методики : Метод. вид. Зб. Ужгород : Вид-во А. Гаркуші, 2012. 616 с.

11. Лобанова А. С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти : підруч. для студентів ВНЗ. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.

12. Лютий В. П. Профілактика соціально-прийнятних видів адиктивної поведінки підлітків та молоді. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. Вип. 16, книга 2. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2012. С. 222-231.

13. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. / ред. С.В. Головка. Київ : Либідь, 2011. 520 с.

14. Максимова Н. Ю., Толстоухова С.В. Соціально-психологічний аспект адиктивної поведінки підлітків та молоді. Київ, 2000. 200 с.

15. Максимова Н. Ю. Психологічні чинники виникнення адитивної поведінки. *Міжнародний журнал з освіти та розвитку*. 2016. №1 (1). С. 20–25.

16. Максимова, Н. Ю. Психологічна готовність підлітків до адиктивної поведінки. *Редакційна колегія*. 2023. 84 с.

17. Михайлишин У. Б., І. Ю. Шмідзен Теоретичний аналіз проблеми впливу конформізму на виникнення адиктивної поведінки студентів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 1. С. 143-149

18. Пушкар В. А. П Психологія адиктивної поведінки: Методичні рекомендації до курсу «Психологія адиктивної поведінки» для студентів IV курсу спеціальності «Психологія». – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка, 2010. –84 с.

19. Самойлов А. М. Адиктивна поведінка як одна з форм девіантної поведінки підлітків. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер. педагогіка і психологія*. 2014. Вип. 41. С. 405-409.

20. Стародубцева Ю. А. Комп'ютерна адикція в структурі розладів адаптації (клініко-психопатологічна характеристика, система терапії та профілактики) : дис. ... д-ра філософії в галузі медицини : 222. Харків, 2022. 141 с.
21. Юр'єва, Л. М. Адиктологія: навч. посіб. для лікарів наркологів, психіатрів, заг. практики. *Сімейна медицина та лікарів-інтернів*. Вид. 2, перероб. і доп. Дніпро : 2018. 185 с.
22. Thombs D. L., Osborn C. J. Introduction to addictive behaviors. New York : Guilford Publications, 2019. 442 p.

АНОТАЦІЯ

Секішова М. Кваліфікаційна робота. – Психологічні особливості прояву адиктивної поведінки у хлопчиків та дівчат на різних етапах підліткового віку.

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню особливостей прояву різного роду адиктивної поведінки у хлопців та дівчат підліткового віку, її взаємозв'язку з особистісними характеристиками та типами акцентуацій характеру. У ході дослідження було описано особливості прояву декількох видів адиктивної поведінки (хімічних та нехімічних адикцій) у підлітків: надмірне використання Інтернету, надмірне споживання їжі, зловживання табаком та алкоголем, надмірне захоплення навчанням. Проведений аналіз показав, що прояв та виразність адиктивної поведінки, в залежності від об'єкту адикції, пов'язаний з такими особистісними характеристиками, як: шизотимія, пасивність, сором'язливість, чутливість, авантюризм, низький рівень емоційної стійкості, впевненість у собі, збудливість, прийняття моральних норм, самоконтроль, схильність до почуття провини, внутрішня напруга. Для різних видів залежної поведінки було виявлено зв'язок зі збудливим, тривожним, циклотимічним, емотивним та педантичним типами акцентуацій.

Ключові слова: адиктивна поведінка, адикція, підлітковий вік.

ANNOTATION

Sekishova M. Qualification work. - «Psychological characteristics of the manifestation of addictive boys and girls' behavior at different stages of adolescence»

The qualification work is devoted to the study of the peculiarities of the manifestation of various kinds of addictive behavior in adolescent boys and girls, its relationship with personal characteristics and types of character accentuations. In the course of the study, the peculiarities of the manifestation of several types of addictive behavior (chemical and non-chemical addictions) in adolescents were described: excessive use of the Internet, excessive food consumption, abuse of tobacco and alcohol, excessive enthusiasm for studies. The conducted analysis shows that the manifestation and expressiveness of addictive behavior, depending on the object of addiction, is associated with such personal characteristics as: schizothymia, passivity, shyness, sensitivity, adventurism, low level of emotional stability, confidence, excitability, acceptance of moral standards, self-control, tendency to feel guilty, internal tension. For various types of addictive behavior, a connection with excitable, anxious, cyclothymic, emotive and pedantic types of accentuations was found.

Key words: addictive behavior, addiction, adolescence.